

Janina Elżbieta Kundera
Uniwersytet Wrocławski
kunde@prawo.uni.wroc.pl

Kryzys w teorii ekonomii

Summary

Crisis in economic theory

The article presents the theories of economic crisis, divided into two groups: endogenous and exogenous theories. In the framework of the endogenous theory the concepts of demand and supply crisis, monetary and real theories were presented. An attempt was made to determine the causes of the crisis that broke out in 2008 in the United States and soon took over the whole world, and its impact on the development of economy.

Keywords: balance, economic crisis, endogenous and exogenous theories, demand and supply shocks

Wprowadzenie

Gospodarka rynkowa rozwija się cyklicznie, przechodząc przez fazę wzrostu i załamania się koniunktury. Specyfiką każdej z tych faz od lat zajmowali się ekonomiści, doprowadzając do wyodrębnienia się w ekonomii teorii wzrostu gospodarczego oraz teorii kryzysów. Te ostatnie można podzielić na 2 grupy: teorie endogeniczne i egzogeniczne, w których ramach sformułowane zostały teorie wskazujące na konkretny czynnik sprawczy kryzysu. Celem artykułu jest przedstawienie wybranych teorii kryzysów, by odpowiedzieć na pytanie: czy można, posługując się nimi, sformułować przyczyny ostatniego kryzysu, który wybuchł w 2008 roku.

1. Ekonomia klasyczna wobec kryzysów gospodarczych

Teorię Adama Smitha (1723–1790) charakteryzuje optymizm i wiara w harmonię społeczną oraz równowagę w całej gospodarce. Gospodarka działa zgodnie z prawami natury, będzie automatycznie dążyła do równowagi przy pełnym wykorzystaniu kapitału i pracy, a więc najlepszej alokacji zasobów. Smith przekonywał, że rynek jest najlepszym koordynatorem działań prywatnych przedsiębiorców, prowadzącym nie tylko do równowagi, ale też do dobrobytu społecznego oraz wyeliminowania marnotrawstwa. „Niewidzialna ręka”, kierując działaniami jednostek nastawionych na zysk, działa w interesie publicznym, gdyż zapewnia sprawiedliwy z etycznego punktu widzenia podział dochodu i własności. Państwo nie powinno też swymi działaniami zakłócać wolnej konkurencji, wówczas osiągnie się prawidłową alokację zasobów i ogólną równowagę. Zatem gospodarka, którą kieruje „niewidzialna ręka”, nie doświadczy kryzysu obejmującego wszystkie rynki¹.

Tezy Smitha zaakceptował przedstawiciel szkoły klasycznej we Francji Jean Baptiste Say², który na początku XIX stulecia sformułował „prawo rynków”, obalone dopiero w latach 30. XX wieku przez Johna M. Keynesa. Say wyszedł z założenia, że w gospodarce nie występują kryzysy, gdyż produkcja jest źródłem popytu. Twierdził, że „[...] wykończony produkt z tą samą chwilą umożliwia zbyt innym produktom w całej wysokości swej wartości”³. Dowodził, że wszystkie dochody uzyskane w procesie produkcji wydatkowane są na rynku. W gospodarce nie ma oszczędności, gdyż automatycznie przekształcają się one w inwestycje. Produkcja tworzy swój popyt, a każdy producent znajduje nabywców na produkowane dobra. Nie ma więc nadprodukcji oznaczającej kryzys gospodarczy. Jeśli pojawi się zakłócenie na rynku konkretnego dobra, to ma ono charakter chwilowy, zostanie bowiem szybko wyeliminowane przez wzrost produkcji innych rodzajów dóbr. Konsekwencje prawa dla państwa były oczywiste: nie powinno ono interweniować w gospodarkę. W razie kryzysu należało czekać na efekty działania „niewidzialnej ręki”, która automatycznie miała przywrócić gospodarce równowagę.

Mimo kryzysów, których od połowy XIX wieku doświadczała Europa, ekonomia nie odrzuciła prawa Saya, traktując je jak dogmat. Warunkiem jego działania był stan pełnego zatrudnienia w gospodarce, co nigdy nie miało miejsca. Dopiero wielki kryzys gospodarczy z trwałym i dużym bezrobociem umożliwił jego weryfikację, by w latach 70. XX wieku znów uznać jego aktualność. Stało się to możliwe, gdy po okresie stosowania w polityce gospodarczej Stanów Zjednoczonych zasad keynesizmu, które wówczas

¹ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa 2007, t. 1, ks. I, s. 20–21, 66–72.

² J.B. Say (1767–1832), autor *Traktatu o ekonomii politycznej* (1803), w którym zawarł swe słynne prawo rynków, przetłumaczył *Bogactwo narodów* A. Smitha na język francuski, przyczyniając się do upowszechnienia teorii A. Smitha w Europie.

³ J.B. Say, *Traktat o ekonomii politycznej, czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa*, Warszawa 1960, s. 212.

zawiodły, powszechnie nawoływano do powrotu do źródeł kapitalizmu, utożsamianych z teorią A. Smitha i prawem rynków Saya. Teoria A. Smitha była inspiracją dla wielu ekonomistów amerykańskich, przeświadczonych o przewadze rynku jako mechanizmu koordynacji gospodarki w skali makro nad państwem wykonującym swe funkcje: stabilizacyjną, alokacyjną i redystrybucyjną. Ekonomia neoklasyczna uległa ewolucji i pojawiła się nowa ekonomia klasyczna, której podstawą jest hipoteza racjonalnych oczekiwań autorstwa Johna Mutha (1961), założenie ciągłości opróżniania się rynku (równoważenia się rynku) oraz hipoteza łącznej podaży.

Twórcy nowej ekonomii klasycznej (R. Lucas, T. Sargent, R. Barro, P. Minford) akceptując twierdzenie ekonomii klasycznej, że zmienność cen i płac pozwala gospodarce odzyskać równowagę przy pełnym zatrudnieniu i produkcji na poziomie potencjalnym, dodali jako *novum*, że proces dostosowania podaży i popytu jest natychmiastowy ze względu na elastyczność cen i płac. Dowodzą, że gospodarka jest bliska stanu pełnego zatrudnienia, a łączna rzeczywista produkcja jest równa produktowi potencjalnemu. Faktyczna stopa bezrobocia w gospodarce jest zawsze równa stopie naturalnej. Zmiany poziomu produkcji i bezrobocia dadzą się w dużym stopniu wyjaśnić poprzez zmiany poziomu pełnego zatrudnienia — naturalnej stopy bezrobocia. Stan pełnego zatrudnienia w gospodarce może być zakłócony, gdy pojawią się rozbieżności między poziomem inflacji a poziomem płac nominalnych, które zostały ustalone w poprzednio zawartych umowach płacowych. Zgodnie z przyjętym założeniem nierównowaga będzie jedynie chwilowa. Wszystkie przewidywane zmiany, co wynika z teorii racjonalnych oczekiwań, będą dokonywane tak, by utrzymana została równowaga. Zatem niemożliwe do przewidzenia zdarzenia, „czyste niespodzianki podażowe”, mogą wywołać chwilowe bezrobocie do momentu, gdy możliwa będzie korekta z góry ustalonych zmiennych i przywrócony zostanie stan pełnego zatrudnienia. Państwo powinno ograniczyć do minimum niespodziewane wydarzenia będące najczęściej efektem polityki fiskalnej i monetarnej. Ponieważ działania państwa są prawidłowo odczytywane przez społeczeństwo, co wynika z hipotezy racjonalnych oczekiwań, każda próba rządu zaskakiwania społeczeństwa jest skazana na niepowodzenie (hipoteza o nieefektywności polityki). Twórcy nowej ekonomii twierdzili, że państwo powinno utrzymać inflację na niskim poziomie i prowadzić politykę propodażową, w której następstwie zwiększy się poziom łącznej produkcji w gospodarce⁴. Autorzy nowej ekonomii klasycznej zyskali zwolenników i aż do wybuchu kryzysu w Stanach Zjednoczonych w 2008 roku dominowała ona wśród ekonomistów. W utrzymaniu wysokiej pozycji z pewnością pomógł jej termin „racjonalny”, przez co jej przeciwnicy znaleźli się w niewygodnym położeniu. Krytykując szkołę, mogli doczekać się posądzenia o nieracjonalność.

⁴ B. Snowdon, H. Vane, P. Wynarczyk, *Współczesne nurty teorii makroekonomii*, Warszawa 1998, s. 200–208.

2. Kryzys w ujęciu teorii egzogenicznych

Teorie egzogeniczne tłumaczą kryzys gospodarczy czynnikami pozaekonomicznymi, niegenerowanymi przez samą gospodarkę. Twórcy tych teorii łączą załamanie gospodarki z wydarzeniami, których związek z ekonomią jest czasem raczej przypadkowy. Co ciekawe, autorzy tej grupy teorii reprezentują ekonomię głównego nurtu, ekonomię neoklasyczną, choć wydawać by się mogło, że powinni raczej skupiać się na analizie czynników ekonomicznych i nimi uzasadniać kryzys gospodarczy.

Do grupy teorii egzogenicznych zalicza się słynną koncepcję „plam na Słońcu” (1875), autorstwa wybitnego ekonomisty angielskiego Williama S. Jevonsa (1835–1882)⁵. Jevons opracował metodę równowag cząstkowych w gospodarce, ale dowodził też, że kryzysy gospodarcze są związane z występującymi cyklicznie plamami na Słońcu. Zjawiska na Słońcu wywołują zmiany pogody na Ziemi, co prowadzi do kryzysu w rolnictwie, a ten powoduje spadek koniunktury w innych dziedzinach gospodarki. Przeciwnicy koncepcji Jevonsa odkryli jednak, że plamy na Słońcu pojawiały się w cyklach nieco dłuższych niż kryzys na Ziemi, zatem teoria Jevonsa upadła⁶.

Większym uznaniem niż koncepcja Jevonsa cieszy się dziś teoria przenoszenia się nastrojów (teoria psychologiczna cyklu koniunkturalnego), sformułowana przez Arthura C. Pigou (1887–1959), ucznia Alfreda Marshalla⁷. Zgodnie z nią cykl koniunkturalny należy traktować jako wynik wzajemnego zarażania się ludzi optymizmem bądź pesymizmem. Wysoki poziom optymizmu w społeczeństwie prowadzi do wydatków inwestycyjnych i wzrostu kredytów. Gospodarka wchodzi w fazę wzrostu. Jednak po fali optymizmu społeczeństwo popada w pesymizm, co skutkuje kurczeniem się inwestycji i spadkiem kredytów, prowadzącym wprost do kryzysu. Ale i on nie trwa wiecznie, gospodarka się ożywia pod wpływem rosnących nastrojów optymistycznych, osiągając rozkwit. Teoria przenoszenia nastrojów nie wyjaśnia jednak, co jest źródłem zmiany nastrojów, jakie czynniki ekonomiczne są w stanie wykreować optymizm i spowodować jego zmianę w pesymizm. Popularność tej teorii można chyba dziś tłumaczyć stałą już obecnością w badaniach z zakresu ekonomii aspektów psychologicznych, czego najlepszym dowodem jest Nagroda Nobla w dziedzinie ekonomii, przyznana w 2002 roku Vernonowi Smithowi reprezentującemu ekonomię eksperymentalną i Danielowi Kahnemannowi (psychologowi) za badania zachowań ludzi w procesach ekono-

⁵ W. Jevons zajmował się teorią użyteczności, wymianą, kapitałem i płacami. Wprowadził pojęcie czasu do ekonomii. Jako zwolennik szerokiego zastosowania w analizie ekonomicznej matematyki sformułował prawa dotyczące zachowania konsumenta, nadając im formę matematyczną.

⁶ W. Samecki, *Wprowadzenie do ekonomii*, „Podręczniki Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego”, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2722, Wrocław 2005, s. 325.

⁷ Pigou jest prekursorem neoklasycznej ekonomii dobrobytu, zajmował się efektami zewnętrznymi i dobrobytem społecznym.

micznych. Obaj dowodzą, że ludzie nie zawsze zachowują się racjonalnie, bo kierują nimi też emocje. Są różnice między zachowaniem jednostki na rynku a tym ujętym w modelach ekonomicznych. Subiektywna ocena celu, jaki jednostka chce osiągnąć, determinuje jej sposób postępowania. Każdy patrzy na dany cel z innej perspektywy.

Zarzut ekonomistów reprezentujących neoinstytucjonalizm kierowany wobec ekonomii neoklasycznej, że ta pomija w swoich badaniach wpływ instytucji politycznych, prawnych i społecznych na gospodarkę, skutkowało wykształceniem się nowej ekonomii instytucjonalnej, na którą składa się między innymi teoria wyboru publicznego. Jej reprezentanci w połowie lat 70. XX wieku sformułowali teorię politycznego cyklu koniunkturalnego, wychodząc z założenia, że politycy — podobnie jak przedsiębiorcy — motywowani są własną korzyścią. Dążą do zwycięstwa w wyborach lub reelekcji. Kalkulując osiągnięcie celu, wykorzystują cykl wyborczy wynikający z kodeksu wyborczego i kalendarza wyborów. Politycy, chcąc wykazać swą skuteczność, starają się synchronizować poziom wydatków oraz podaży pieniądza z konkretnym okresem cyklu wyborczego (przed lub po wyborach), tworząc swoisty cykl polityczny. William Nordhaus (ur. 1941), amerykański ekonomista, autor najbardziej znanego modelu tego cyklu dowodził, że wytrawni politycy potrafią wykorzystać złą sytuację gospodarczą występującą przed wyborami, by ponownie wygrać wybory. Po pierwszym zwycięstwie prowadzą restrykcyjną politykę monetarną i fiskalną, pogłębiając kryzys, by w okresie przed nowymi wyborami zmienić politykę na łagodną przez zwiększanie deficytu budżetowego oraz podaży pieniądza, w wyniku czego wyrabiają u wyborców przekonanie, że potrafią przezwyciężyć recesję gospodarczą. Ze względu na założenie pewnej naiwności wyborców („niedookreślony wyborca”) i polityków („niedookreślony polityk”) teoria ta uległa ewolucji i obecnie jej zwolennicy przekonują, że współczesna partia polityczna to „stronniczy polityk”, zabiegający o poparcie określonego elektoratu. Mimo iż partie dysponują identycznymi informacjami na temat stanu gospodarki, to aby zyskać głosy, formułują różne cele ekonomiczne i proponują odmienne strategie. Polityczny cykl koniunkturalny ma miejsce, gdy władzę obejmuje inna partia i zmienia dotychczas prowadzoną politykę gospodarczą (np. po liberałach zwycięstwo odnoszą populiści). By wyeliminować straty gospodarcze wynikające ze zmian politycznych, zwolennicy tej teorii proponują consensus wszystkich partii odnośnie do takich celów, jak: długookresowa poprawa standardu życia całego społeczeństwa oraz stabilność pieniądza⁸.

Interesującą teorię średniego cyklu koniunkturalnego opracował Simon Kuznets⁹, który stwierdził występowanie niezależnie od klasycznych cykli, trwają-

⁸ N. Acocella, *Zasady polityki gospodarczej. Wartości i metody analizy*, Warszawa 2002, s. 246–247.

⁹ S. Kuznets (1901–1985), amerykański ekonomista pochodzenia rosyjskiego, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii (1971) za prace z zakresu rachunkowości produktu narodowego brutto i za wkład do teorii wzrostu.

cych kilka lat, występowanie cykli o długości 15–25 lat. Za ich przyczynę uznał zmiany demograficzne: wahania stopy przyrostu naturalnego i występujące falami migracje ludności. Dowodził, że wzrost liczby ludności i jej rozmieszczenie ma zasadnicze znaczenie dla rozmiarów, struktury i lokalizacji inwestycji. Biorąc pod uwagę strukturę inwestycji, Kuznets rozróżniał inwestycje zależne bezpośrednio od zmian demograficznych oraz inwestycje pozostałe. Wzrost liczby ludności powoduje falę inwestycji dla ludzi — mieszkania, przedszkola, szkoły, szpitale, drogi i in. Te inwestycje na długi czas absorbują środki finansowe i czynniki wytwórcze. Spadek liczby ludności oznacza załamanie się inwestycji i zastój w gospodarce.

W grupie teorii egzogenicznych kryzysu mieści się również teoria podkonsumpcji, autorstwa angielskiego ekonomisty i dziennikarza Johna Hobsona (1858–1940)¹⁰. Utożsamiał on podkonsumpcję ze stanem, w którym oszczędności, znacznie przewyższając wydatki konsumpcyjne, nie są wydatkowane na inwestycje. Nadmiar oszczędności wynika z nierównomiernego podziału dochodu narodowego między bogatych i biednych. Wzrost dochodów bogatych odbywa się kosztem spadku dochodów biednych, powodując niedostateczną konsumpcję, a w efekcie ogólną nadprodukcję i kryzys gospodarczy. Do tej koncepcji nawiązywał polski ekonomista Michał Kalecki (1899–1970), który łączył pojawienie się podkonsumpcji z nieprawidłową strukturą społeczeństwa i rozkładem dochodów. Niewielki procent bogatych miał ogromne dochody, a reszta społeczeństwa cierpiała biedę. Decyzja bogatych o obniżce płac dla biednych oznaczała wzrost oszczędności, które nie były rekompensowane przez wydatki konsumpcyjne biednych, co prowadziło do kryzysu.

Na granicy teorii egzogenicznych i endogenicznych kryzysu można umieścić teorię opracowaną przez amerykańskiego ekonomistę, reprezentanta ekonomii instytucjonalnej Wesleya C. Mitchella (1874–1948). Wyszedł w niej z założenia, że rzadkością w gospodarce jest stan równowagi, regułą zaś cykliczny jej rozwój przebiegający przez 4 fazy (prosperity, recesję, depresję i ożywienie). Będąc długoletnim dyrektorem naukowym National Bureau of Economic Research, zgromadził dane statystyczne, których jednak nie poddał analizie, by mógł zastosować je w swej teorii cyklu. Uznał, że nie istnieje podstawowy czynnik sprawczy umożliwiający przejście do kolejnej fazy, a na przebieg cyklu wpływa polityka monetarna państwa, instytucje oraz innowacje. Przeanalizował trendy wielu czynników (inwestycji, kosztów, cen, płac, stóp procentowych i zysku) i doszedł do konkluzji, że cykle różnych zjawisk gospodarczych w pewnych okresach się kumulują, tworząc zjawisko ogólnego cyklu. Brakiem teorii Mitchella jest powierzchowna analiza procesu inwestycyjnego, mającego zasadnicze znaczenie dla poziomu koniunktury¹¹.

¹⁰ J. Hobson, ekonomista heterodoksyjny, krytyk ekonomii neoklasycznej, zwolennik reform społecznych, zmierzających do „spłaszczenia” dochodów.

¹¹ W. Samecki, *op. cit.*, s. 327–328.

3. Teorie endogeniczne kryzysu

Twórcy teorii endogenicznych kryzysu poszukują jego przyczyn w samej gospodarce. Głoszą, że załamanie koniunktury mogą spowodować zmiany popytu (szoki popytowe) lub zmiany podaży (szoki podażowe).

A. Szoki popytowe

John M. Keynes (1883–1946) należy do najwybitniejszych ekonomistów wszech czasów, a jego praca *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* (1936) zapoczątkowała nowy kierunek w ekonomii, nazwany keynesizmem. Keynes wyszedł w niej z założenia, że ekonomia neoklasyczna, kontynuująca osiągnięcia A. Smitha i J.B. Sayera nie potrafi wyjaśnić zjawiska masowego bezrobocia, które ujawniło się w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego. Stworzona przez niego teoria miała oznaczać „rewolucję w ekonomii” i na zawsze wyeliminować fluktuacje koniunktury gospodarczej. Keynes odrzucił założenie ekonomii neoklasycznej, że dzięki ruchom cen i płac gospodarka osiąga równowagę przy pełnym zatrudnieniu i przyjął dla krótkiego okresu założenie stałości cen oraz płac, z którego wynikały tezy *Ogólnej teorii*. Główna głosiła, że poziom dochodu narodowego zależy od wydatków inwestycyjnych i konsumpcyjnych w gospodarce. Wydatki inwestycyjne są kluczowe dla koniunktury, gdyż ich wielkość wielokrotnie przewyższa wydatki konsumpcyjne, ale te ostatnie determinują decyzje inwestycyjne przedsiębiorców, zgodnie z koncepcją mnożnika inwestycyjnego. Gdy w gospodarce wzrastają inwestycje, dochód zwiększy się wielokrotnie w porównaniu z przyrostem inwestycji, powodując w warunkach niepełnego wykorzystania zasobów zmniejszenie bezrobocia¹². Ale mechanizm mnożnika był też odwrotny — mniejsza konsumpcja powodowała zmniejszenie się inwestycji i poziomu dochodu narodowego. W gospodarce pojawiał się kryzys, w czasie którego systematycznie obniżały się dochody i bogactwo ludności, a oceny przyszłości były pesymistyczne. W tej sytuacji konsumenci rezygnowali z konsumpcji na rzecz oszczędności, co pogłębiało kryzys. Proces ten będzie trwał dopóty, dopóki nie zwiększą się ponownie wydatki konsumpcyjne stymulujące wydatki inwestycyjne, chyba że państwo zainicjuje inwestycje publiczne i zwiększy się zatrudnienie. Keynes uznał, że człowiek z powodu niepewności, jaka jest cechą immanentną rzeczywistości ludzkiej, oraz braku pełnej wiedzy o świecie nie potrafi określić swojego interesu. Nie może wiedzieć, co jest dla niego korzystne, by racjonalnie podjąć decyzje, w tym konsumpcyjne i inwestycyjne.

Twierdzenie Keynesa o pobudzaniu koniunktury przez inwestycje podważyli przedstawiciele neoaustrackiej szkoły w ekonomii: Ludwig von Mises (1881–1973) i Friedrich August von Hayek (1899–1992), podnosząc znaczenie pieniądza i kredytu dla realnej gospodarki. Mises położył podwaliny pod monetarną teorię przeinwesto-

¹² J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Warszawa 2003, s. 104.

wania, twierdząc, że nadmiar pieniądza i łatwy kredyt prowadzi do nadmiaru inwestycji w gospodarce i powoduje kryzys. Myśl tę rozwijał Hayek, który wyszedł z założenia, że gałęzie produkujące dobra kapitałowe i dobra konsumpcyjne oddziałują wzajemnie na siebie, a równowaga w gospodarce oznacza, że we wszystkich branżach jest zgodność struktury produkcji i popytu. Brak tej zgodności może przyjąć postać pionowego lub poziomego nieprzystosowania. Pierwsze wystąpi wówczas, gdy ilość zasobów kierowanych do produkcji nowych dóbr kapitałowych oraz konsumpcyjnych nie odpowiada podziałowi dochodu na oszczędności i bieżącą konsumpcję. Drugie wynika z rozbieżności między strukturą produkcji dóbr konsumpcyjnych a strukturą wydatków konsumpcyjnych. Podstawową kategorią dla teorii przeinwestowania jest naturalna stopa procentowa, będąca efektem równowagi między popytem na kredyt inwestycyjny a oszczędnościami, opracowana przez szwedzkiego ekonomistę Knuta Wicksella (1851–1926). Niższa rynkowa stopa procentowa od stopy naturalnej kredytu zwiększy popyt na kredyt ponad poziom oszczędności. Wówczas banki dodatkowo wykreują pieniądź, powodując inflację. W sytuacji odwrotnej, gdy stopa rynkowa jest wyższa od stopy naturalnej, część oszczędności jest niewykorzystana, co prowadzi do deflacji. Popyt na dobra inwestycyjne może zwiększyć dochody społeczeństwa, powodując zwiększenie popytu na dobra konsumpcyjne. Nie może być on jednak zrealizowany na rynku, gdyż brak na nim dóbr konsumpcyjnych. Niedopasowanie między produkcją a popytem skutkować będzie załamaniem koniunktury, a polityka zwiększania popytu, zalecana przez Keynesa, jedynie pogłębi kryzys¹³.

Monetarna teoria przeinwestowania ma swoje uzupełnienie w teorii mnożnika inwestycyjnego i zasadzie akceleratora (przyspieszenia). Zgodnie z nimi impuls do wzrostu wydatków inwestycyjnych pochodzi od konsumpcji. Jej wzrost pociąga popyt na dobra kapitałowe, a ponieważ są one produkowane w wielu branżach, uruchamia się mechanizm przyspieszenia wzrostu w całej gospodarce. I odwrotnie, obniżenie się popytu spowoduje o wiele większy spadek inwestycji i załamanie się koniunktury.

B. Szoki podażowe

Kryzys może wywołać sama produkcja, determinowana przez wiele różnych czynników. Pozostając przy ekonomistach austriackich, należy wspomnieć o teorii Josepha Schumpetera (1883–1950), autora koncepcji „twórczej destrukcji równowagi”. Schumpeter wiązał załamanie gospodarki z innowacjami. Wprowadzającym je przedsiębiorcom przynoszą one wysokie zyski, co skłania innych do naśladownictwa. Innowacje się upowszechniają, poziom zysków się obniża, a gospodarka osiąga równowagę. Po czym znów pojawiają się przedsiębiorcy, którzy wprowadzają innowacje i dokonują twórczego niszczenia równowagi. Stosowanie i rozpowszechnianie innowacji nie jest

¹³ W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, wyd. III zmienione, Warszawa 2007, s. 376.

równomierne, co powoduje falowanie koniunktury o różnej długości i natężeniu. Cykle koniunkturalne mają swój aspekt pieniężny i psychologiczny. Gdy gospodarka jest w okresie dostosowywania się do innowacji, panuje powszechny optymizm, a przedsiębiorcy i konsumenci w przekonaniu, że boom będzie trwał wiecznie, zaciągają kredyty. Zwiększa się zadłużenie społeczeństwa, rośnie produkcja i zapasy. Skumulowanie się inwestycji w czasie powoduje załamanie się koniunktury, ponieważ na rynek trafia w jednym czasie zbyt dużo produktów. Ceny się obniżają, spadają zyski i płace, pojawia się pesymizm, prowadzący do kryzysu.

Załamanie się podaży za przyczynę kryzysu uznali zwolennicy ekonomii podaży, którzy łączyli spadek produkcji w Stanach Zjednoczonych w latach 70. XX wieku z wysokimi podatkami dla biznesu i świata pracy. Wysokie podatki były konieczne, by państwo mogło prowadzić politykę zgodną z zasadami keynesizmu. Jednak polityka ta zawiodła i jej zmianę zapowiadał Ronald Reagan w kampanii wyborczej, otaczając się zwolennikami ekonomii podażowej. Twórcy tej ekonomii Robert Mundell (ur. 1932), Arthur Laffer (ur. 1940) oraz Jude Wanniski (1936–2005) odrzucili keynesizm i twierdzili, że działania interwencyjne państwa nie zdołają przetrwać kryzysu, lecz jedynie zakłócają mechanizm rynkowy. Zamiast modyfikować kapitalizm, należy wrócić do kapitalizmu opisywanego przez A. Smitha i J.B. Saya, czyli do gospodarki rynkowej i wysokiej akumulacji, której źródłem były oszczędności. Tymczasem konsument amerykański w myśl keynesizmu raczej wydawał pieniądze, niż oszczędzał, a od dochodu z pracy płacił coraz wyższe podatki, co zniechęcało go do aktywności zawodowej i porzucał pracę. Równie niekorzystnie wzrost podatków odbijał się na producentach, którzy zdesperowani obniżającą się stopą zysku, zamykali swe fabryki, co powodowało kryzys. Ponieważ jedyny motyw dla pracy i biznesu stanowiły obciążenia podatkowe, a te w Stanach Zjednoczonych były zbyt wysokie, zwolennicy ekonomii podaży proponowali powszechną redukcję podatków. Twierdzili, że obniżenie podatków zdynamizuje gospodarkę amerykańską. Zwiększą się inwestycje i zatrudnienie. Zatem przez oddziaływanie w sferze mikroekonomicznej osiągnięte cele makroekonomiczne: wzrost PKB, spadek bezrobocia i obniżenie poziomu inflacji. Jednak nie sprawdziła się ich teza o pozytywnym wpływie redukcji podatków na wzmoczenie aktywności zawodowej pracowników, na zwiększenie poziomu inwestycji i oszczędności.

Na szoki podażowe jako przyczynę kryzysu wskazują reprezentanci teorii realnego cyklu koniunkturalnego, laureaci Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii z 2004 roku, Edward Prescott (ur. 1940) i Finn Kydland (ur. 1943). Dowodzą oni, że przyczyną kryzysu są realne zjawiska występujące w gospodarce, a nie zmiany w ilości pieniądza. Do tych zmian zaliczyli przede wszystkim mające charakter losowy zmiany technologii. Nowa technologia oznacza rewolucję w dotychczasowych sposobach produkcji. Część producentów stosuje nowe, na ogół droższe rozwiązania, ci, którzy nie są w stanie ponieść znacznego wysiłku finansowego i organizacyjnego, bankrutują. Nowa technologia może objąć naraz wiele branż, co tylko przyspieszy kryzys. Innymi realnymi przyczynami załamania się koniunktury są zmiany w śro-

dowisku naturalnym, zmiany cen surowców energetycznych, wzrost cen na surowce naturalne, przewroty polityczne, wojny, napięcia społeczne oraz ograniczanie przez państwo wolności gospodarczej w formie koncesji, zezwoleń i kontyngentów produkcji.

Oceniając tę teorię, należy podkreślić, iż nie da się oddzielić sfery realnej gospodarki od sfery pieniężnej. Trudno więc ustalić, czy kryzys wywołała tylko rzeczywista zmiana w gospodarce, czy też towarzyszyły jej zmiany monetarne.

4. Wpływ współczesnego kryzysu na rozwój teorii ekonomii

Trwające do dziś w gospodarce światowej załamanie koniunktury zapoczątkował kryzys strukturalny na rynkach finansowych, które będąc podstawą gospodarki, funkcjonują na zasadzie zaufania społecznego. Kryzys został spowodowany przez upadek we wrześniu 2008 roku banku Lehman Brothers, co podważyło zaufanie do gospodarki amerykańskiej. Bankructwo to miało ważne konsekwencje dla finansów międzynarodowych. Rynek międzybankowy przestał funkcjonować, a giełdy przeżywały długotrwałą bessę. Straty ponieśli zarówno wielcy, jak i drobni inwestorzy, którzy ograniczając ryzyko, inwestowali głównie w papiery dłużne państwa i fundusze inwestycyjne. Wkrótce krach finansowy rozprzestrzenił się na cały świat. Jesienią 2009 roku w Europie ujawnił się kryzys finansów publicznych. Bankructwem zagrożone były już nie tylko przedsiębiorstwa, ale też państwa. W marcu 2011 roku trzęsienie ziemi i fala tsunami zniszczyły elektrownię atomową w Fukuszymie, wywołując strach przed energią atomową w innych państwach, a w Niemczech zamknięto nawet większość elektrowni tego typu, ogłaszając powrót do tradycyjnych źródeł energii. Powszechność i długotrwałość spadku produkcji, rosnące bezrobocie, bezsilność państw, skłoniła społeczeństwa na świecie do masowych protestów, organizowanych przez „Oburzonych”¹⁴. Brak widocznych oznak ożywienia w gospodarce światowej wywołał pesymizm. Na 2014 rok prognozy dla gospodarki światowej są optymistyczne, ale do euforii społecznej jeszcze daleko.

Kryzys skłania do zadania pytań o jego przyczyny. Trudno wskazać jedną decydującą okoliczność prowadzącą do niego. Można stwierdzić, że załamanie gospodarki jest wynikiem całego splotu wydarzeń o charakterze egzo- i endogenicznym, związanych z działaniem jednostki, banków i instytucji finansowych oraz państwa. Każdy z tych podmiotów ma określone zadania w gospodarce. Jednostka jako konsument na rynku poddana jest oddziaływaniu wielu czynników. Ulega też licznym pokusom: próżności, chciwości, pysze, zazdrości, ryzykanctwu, chęci wyróżnienia

¹⁴ Inspiratorem ruchu był S. Hessel (1917–2013), poeta i dyplomata, w przeszłości więzień Buchenwaldu, autor manifestu *Indignez-vous!* (2010), adresowanego początkowo do Francuzów, w którym wzywał ich do pokojowej rewolucji i niegodzenia się na układ społeczny istniejący we Francji.

się i zademonstrowania innym swego bogactwa. Zatem w jej zachowaniu ważna jest psychologia i skłonność do rozważy, o której na rynku, pod wpływem różnych bodźców, na ogół zapomina. Najczęściej rzuca się w wir zakupów, a gdy brakuje własnych środków, zaciąga kredyt. Mieszkanie i dom należą do dóbr trwałych, służących podniesieniu prestiżu jednostki. Duża dostępność kredytów hipotecznych w Stanach Zjednoczonych, uleganie namowom pracowników banków, by skorzystać z okazji i wziąć kredyt na duże domy bez oglądania się na realne możliwości ich spłaty doprowadziły do ogromnego zadłużenia kredytobiorców. Efektem „złobnej strategii”¹⁵ kredytobiorców było pęknięcie bańki spekulacyjnej na rynku nieruchomości i upadłość banku Lehman Brothers, co spowodowało krach na rynku finansowym. Jego specyfiką jest to, że nie zmierza on do równowagi, jak to się dzieje na rynkach towarów i usług, ale występuje na nim ciągła huśtawka nastrojów — najbardziej korzystna sytuacja błyskawicznie może zmienić się na najgorszą. Jest to rynek nieprzewidywalny, a zmiany na nim nie można uznać za wskaźnik zmian koniunktury, zwłaszcza jej załamania. Rynki finansowe same wywołują kryzys i państwo powinno poddać instytucje tego rynku większej kontroli. W Stanach Zjednoczonych nie uczyniono tego, a niektóre banki oferujące kredyty niezamożnym, uzyskały nawet gwarancje państwowe. Nie dziwi, że mając taką ochronę, podjęły one ryzykowne działania, powodując zapaść na rynku nieruchomości. Zachowanie pracowników banków, zabiegających o premie za pozyskanie kredytobiorcy, mieściło się w logice działań „hazardu moralnego”. Wobec gwarancji państwa dla części banków zniknęła ostrożność i szacowanie ryzyka, które powinny być podstawą działalności finansowej. Obecny kryzys ma też realną przyczynę, jaką jest globalizacja i swobodny przepływ kapitałów między państwami, co ułatwia spekulacje finansowe. Współczesne technologie pozwalają na natychmiastowy przepływ ogromnych sum środków pieniężnych i kapitałowych, co może grozić stabilności finansowej zarówno pojedynczego państwa, jak i w stosunkach międzynarodowych.

Można stwierdzić, że współczesny kryzys wybuchł i pogłębia się z przyczyn egzogenicznych (np. przenoszenie się nastrojów, przewaga nieracjonalności w zachowaniu konsumentów, poddanie się nastrojom, pazerność pracowników banków, względy demograficzne, dominacja ideologiczna liberalizmu, błędy państwa) oraz endogenicznych (np. zbyt duża liczba kredytów udzielanych pod zastaw nieruchomości, których cena była niższa niż wartość udzielonego kredytu, zbyt duża ilość pieniądza na rynku wykreowana przez banki, spekulacyjne przepływy środków finansowych). Należy też wspomnieć o roli ekonomii, która od lat 80. XX wieku zastąpiła keynesizm w polityce gospodarczej. Państwa zrezygnowały z bezpośredniej ingerencji w gospodarkę, uznając, że rynek jest najlepszym koordynatorem działań podmiotów gospodarczych. Ekonomiści, wychodząc z założenia, że wszyscy na

¹⁵ Termin wprowadzony do obiegu przez francuskiego socjologa i filozofa, krytyka globalizacji J. Baudrillarda (1929–2007), który wskazał na możliwość osłabienia gospodarki przez ogromne zadłużenie kredytobiorców, stosujących „złobne strategię”. J. Baudrillard, *Fatal Strategies, Semiotext(e)*, New York 1983.

rynku działają racjonalnie, tworzyli modele, które bazowały na wiedzy przeszłej. Takie podejście należy uznać za błędne, gdyż wszystkie zmienne były z góry określone. Nikt nie ma wiedzy absolutnej, w codziennym życiu jest niepewność, która w gospodarce jest zasadą. Zatem stworzony model nie może zostać zrealizowany w realnej gospodarce, co potwierdził ostatni kryzys. Stąd postulat ekonomistów opracowania teorii, alternatywnej wobec podejścia neoklasycznego, uwzględniającej fakt, że wiedza ludzka jest niedoskonała, a racjonalność nie ma charakteru uniwersalnego.

Яніна Ельжбета Кундера
Вроцлавський університет
kunde@prawo.uni.wroc.pl

Криза в економічній теорії

Вступ

Ринкова економіка розвивається циклічно, проходячи фази зросту і економічного краху. Специфікою кожної з цих фаз протягом довгого періоду займалися економісти, що спричинило виникнення в економіці теорій економічного зростання і теорій криз. Теорії криз можна поділити на 2 групи — ендогенні та екзогенні теорії, у рамках яких сформульовано теорії, які вказують на конкретний чинник, який і є причиною кризи. Метою статті є представлення вибраних теорій криз, щоб відповісти на питання, чи можна користуючись ними, сформувати причини останньої кризи, яка спалахнула у 2008 р.

1. Класична економічна теорія про економічні кризи

Теорії Адама Сміта (1723–1790) характеризуються оптимізмом і вірою у суспільну гармонію та рівновагу в цілій економіці. Економіка, яка функціонує, спираючись на закони природи, буде автоматично прямувати до рівноваги при повному використанні капіталу і праці, а значить до оптимальної алокації ресурсів. Сміт переконував, що ринок є найкращим координатором приватних дій підприємців, що веде не лише до рівноваги, але і суспільного добробуту та ліквідації марнотратства. “Невидима рука”, керуючи діяльністю суб’єктів, метою яких є отримання прибутку, діє

в суспільному інтересі і забезпечує справедливий з етичної точки зору поділ доходу і власності. Держава не повинна свої діями заважати вільній конкуренції, завдяки чому буде досягнуто правильної алокації ресурсів і загальної рівноваги. Таким чином економіка, якою керує “невидима рука”, не піддається кризі, яка охоплює всі ринки¹.

Тези Сміта були схвалені представником класичної школи у Франції Жаном-Батістом Сеєм², якою на початку XIX століття сформулював “закон ринків”, спростований аж в 30-их роках XX століття Джоном М. Кейнсом. Сей виходив з припущення, що в економіці не наступають кризи, так як виробництво є джерелом попиту. Він стверджував, що “[...] готовий продукт дає можливість збуту іншим продуктам в розмірі їхньої повної вартості”³. Він стверджував, що всі доходи, здобуті в процесі виробництва, витрачаються на ринку. В економіці немає заощаджень, так як вони автоматично перетворюються в інвестиції. Виробництво створює свій попит, а кожен виробник знаходить покупців на вироблені товари. Таким чином, немає надвиробництва, яка означає прихід економічної кризи. Якщо виявляються порушення на ринку конкретного товару, то вони мають тимчасовий характер і будуть швидко усунені зростанням виробництва інших видів товарів. Законодавчі наслідки для держави були очевидними; вона не повинна втручатися в економіку. В випадку кризи потрібно було очікувати ефекту дії “невидимої руки”, яка автоматично повинна була повернути економіку в стан рівноваги.

Незважаючи на кризи, які з половини XIX століття наступали в Європі, економіка не відкинула закону Сея, розглядаючи його як аксіому. Умовою його функціонування був стан повної зайнятості в економіці, котрий так ніколи і не наступив. Тільки велика економічна криза з високим і тривалим безробіттям дозволила його перевірити, щоб в 70-тих роках XX ст. знову визнати його актуальність. Це стало можливим, коли після використання в економічній політиці Сполучених Штатів принципів кейнсіанства, які тоді зазнали невдачі, почулися заклики до повернення до джерел капіталізму, які ототожнювалися з теорією А. Сміта і законом ринків Сея. Теорія А. Сміта стала натхненням для багатьох американських економістів, які переконалися в перевазі ринку як механізму координації економіки на макрорівні над державою, яка виконувала функцію стабілізації, алокації і редистрибуції. Нео-

¹ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Варшава 2007, т. 1, книга I, с. 20–21, 66–72.

² Ж.-Б.Сей (1767–1832), автор *Трактату про політекономію* (1803), в якому розмістив свій відомий закон ринків, переклав „Багатство народів” А. Сміта в французьку мову, чим допоміг в розповсюдженні теорій А. Сміта в Європі.

³ J.-B. Say, *Traktat o ekonomii politycznej, czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa*, Варшава 1960, с. 212.

класична економіка еволюціонувала і так з'явилася нова класична економіка, основою якої була теорія раціональних сподівань, автором якої був Джон Мут (1961), припущення про безперервність спустошення ринку (рівноваги ринку) і гіпотеза сукупної пропозиції.

Творці нової класичної економіки (Р. Лукас, Т. Сарджент, Р. Барро, П. Мінфорд), приймаючи основні положення класичної економіки про те, що змінність цін і заробітної плати дозволяє економіці утримувати рівновагу при повному рівні зайнятості і виробництва на потенційному рівні, додають як повчт, що процес пристосування пропозиції і попиту відбувається одразу через еластичність цін і заробітних плат. Доводять, що економіка є близькою до стану повної зайнятості, а загальний реальний рівень виробництва дорівнює потенціальному рівню. Фактичний рівень безробіття в економіці завжди тотожний з природнім рівнем. Зміни рівня виробництва і безробіття дадуть можливість краще і точніше визначити, через зміну рівня повної зайнятості, природній рівень безробіття. Стан повної зайнятості в економіці може бути порушеним, коли з'являється розбіжності між рівнем інфляції та рівнем номінальних заробітних плат, які були визначені в раніше укладених трудових договорах. Згідно з припущенням нерівновага буде тимчасовою. Всі передбачувані зміни, які виникають з теорії раціональних сподівань будуть виконуватися так, щоб утрималася рівновага. Таким чином, непередбачувані події, "чисті несподіванки пропозиції", можуть викликати тимчасове безробіття до моменту, коли можливою буде зміна попередньо визначених змінних і буде відновлено стан повної зайнятості. Держава повинна обмежувати до мінімального рівня несподівані події, які найчастіше є ефектом фіскальної і монетарної політики. Оскільки діяльність держави належним чином сприймається суспільством, що виникає з теорії раціональних сподівань, кожна спроба уряду заскочити зненацька суспільство приречена на провал (теорія неефективної політики). Творці нової економіки стверджували, що держава повинна утримувати інфляцію на низькому рівні і проводити політику стимулювання пропозиції, наслідком чого буде збільшення загального рівня виробництва в економіці⁴. Автори нової класичної економіки знайшли прихильників і аж до початку кризи в Сполучених Штатах в 2008 р. вона домінувала серед економістів. З впевненістю можна сказати, що в утриманні високої позиції їй допоміг термін "раціональний", через що її противники опинилися в надзвичайно не вигідній ситуації. Критикуючи цю школу, вони могли бути засуджені за нераціональність.

⁴ B. Snowdon, H. Vane, P. Wyncarczyk, *Współczesne nurty teorii makroekonomii*, Варшава 1998, с. 200–208.

2. Криза з погляду екзогенних теорій

Екзогенні теорії пояснюють кризу економіки позаекономічними чинниками, які виникають поза економікою. Творці цих теорій поєднують крах економіки з подіями, які мають скоріше випадковий зв'язок з економікою. Що цікаво, автори цієї групи теорій репрезентують економіку “основної течії” (mainstream), неокласичну школу, хоча могло б здаватися, що вони скоріше б мали концентруватися на аналізі економічних чинників і ними пояснювати економічні кризи.

До групи екзогенних теорій належить відома концепція “плям на Сонці” (1875), автором якої був відомий англійський економіст Вільям С. Джевонс (1835–1882)⁵. Джевонс опрацював метод часткових рівноваг в економіці, але також доводив, що економічні кризи пов'язані з циклічно виступаючими плямами на Сонці. Природні явища на Сонці спричиняють зміну погоди на Землі, що приводить до кризи в землеробстві, а це спричиняє падіння виробництва в інших секторах економіки. Противники концепції Джевонса відкрили, що плями на Сонці pojawiaються в дещо довших часових періодах, ніж кризи на Землі, таким чином теорія Джевонса була спростована⁶.

Більшою популярністю ніж концепція Джевонса користувалася теорія перенесення настроїв (психологічна теорія ділових циклів), сформульована Артуром С. Пігу (1887–1959), учнем А. Маршалла⁷. Згідно з нею діловий цикл слід розглядати як результат взаємного зараження людей оптимізмом або песимізмом. Високий рівень оптимізму в суспільстві веде до інвестиційних видатків і збільшення кредитів. Економіка входить в фазу зростання. Однак після хвилі оптимізму суспільство впадає в песимізм, що призводить до зменшення інвестицій і зменшення кредитів, які ведуть напряду до кризи. Але і він не триває вічно, економіка поживається під впливом зростаючих оптимістичних настроїв, досягаючи розквіту. Теорія перенесення настроїв не пояснює однак, що є джерелом зміни настроїв, які економічні чинники можуть спричинити оптимізм і призвести до його зміни на песимізм. Популярність цієї теорії зараз можна пояснити постійною наявністю в економічних дослідженнях психологічних аспектів, чого найкращим доказом є Нобелівська премія з економіки в 2002 р., присуджена Вернонові Сміту, який є представ-

⁵ В. Джевонс займався теорією корисності, обміном, капіталом і заробітними платами. Ввів поняття часу в економіку. Як прихильник широкого використання в економічному аналізі математики, сформулював закони, які відносилися до поведінки споживача, надаючи їм математичної форми.

⁶ W. Samecki, *Wprowadzenie do ekonomiki*, „Podręczniki Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego”, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2722, Wrocław 2005, с. 325.

⁷ Пігу є прекурсором неокласичної економіки добробуту, займався зовнішніми ефектами і суспільним добробутом.

ником експериментальної економіки і Данієльові Канеманові (психологу) за дослідження поведінки людей в економічних процесах. Вони двоє показували, що люди не завжди поводяться раціонально, бо ними керують також емоції. Існують відмінності між поведінкою суб'єктів на ринку і суб'єктами в економічних моделях. Суб'єктивна оцінка цілей, які суб'єкт хоче досягти, визначає його спосіб поведінки. Кожен дивиться на певну ціль з іншої перспективи.

Економісти, які є представниками неоінституціоналізму, звинувачують економістів-неокласиків в тому, що вони в своїх дослідженнях не враховують вплив політичних, правових і суспільних інститутів на економіку, що спричинило створення нової інституціональної економіки, до якої належить між іншим і теорія публічного вибору. Її представники в середині 70-их років сформулювали теорію політичного ділового циклу, припускаючи, що політики як і підприємці мотивуються власною користю. Вони прагнуть перемогти у виборах, або бути переобраними. При розрахунку коштів досягнення цілі, використовують виборчий діловий цикл, який є наслідком виборчого кодексу і виборчого календаря. Політики, в своїх прагненнях показати свою ефективність, стараються синхронізувати рівень видатків і пропозиції грошей з конкретним виборчим діловим циклом (перед чи після виборів), таким чином створюючи політичний діловий цикл. Вільям Нордхаус (народжений в 1941 р.), американський економіст, автор найбільш відомої моделі політичного ділового циклу стверджував, що досвідчені політики здатні використовувати погану економічну ситуацію перед виборами, щоб знову їх виграти. Після першої перемоги вони ведуть обмежувальну монетарну та фіскальну політику, що поглиблює кризу, для того щоб перед новими виборами змінити політику на м'яку шляхом збільшення бюджетного дефіциту і пропозиції грошей, таким чином створюючи серед виборців переконання, що вони здатні перемогти економічну рецесію. Через припущення про свого роду наївність виборців ("невизначений виборець") і політиків ("невизначений політик"), ця теорія піддалась еволюції і зараз її прихильники переконують, що сучасна політична партія — це "упереджений політик", який старається добитися підтримки певної групи електорату. Незважаючи на те, що партії володіють однаковою кількістю інформації щодо стану економіки, для отримання більшої кількості голосів, вони формулюють різні економічні цілі та пропонують різні стратегії. Політичний діловий цикл виступає, коли при владі інша партія і вона змінює досі проваджену економічну політику (напр. після лібералів перемогу здобувають народники). Щоб усунути економічні втрати, які виникають внаслідок політичних змін, прихильники цієї теорії пропонують consensus усіх партій, який обіймав би такі цілі, як: покращення довготермінових стандартів життя цілого суспільства і стабільність грошової одиниці⁸.

⁸ N. Acocella, *Zasady polityki gospodarczej. Wartości i metody analizy*, Варшава 2002, с. 246–247.

Цікаву теорію середнього ділового циклу опрацював Саймон Кузнець⁹, який підтвердив існування, незалежно від класичних циклів, що тривають кілька років, циклів тривалістю 15–25 років. Їх причина це демографічні зміни — зміна рівня природного приросту і наступаючі хвилями потоки міграції. Стверджував, що збільшення кількості населення і його розміщення має істотне значення для розмірів, структури і локалізації інвестицій. Беручи до уваги структуру інвестицій, Кузнець розрізняв інвестиції, які безпосередньо залежать від демографічних змін і решту інвестицій. Збільшення кількості населення спричиняє хвилю інвестицій для людей — створення житла, садків, шкіл, лікарень, доріг і ін. Ці інвестиції на тривалий період часу поглинають фінансові кошти і засоби виробництва. Зменшення кількості населення означає занепад інвестицій і застій в економіці.

В групі екзогенних теорій кризи своє місце також займає теорія недоспоживання, автором якої був англійський економіст і журналіст Аткинсон Д. Гобсон (1858–1940)¹⁰. Гобсон прирівнював недоспоживання із станом, в якому заощадження, які значно перевищують споживчі витрати, не витрачаються на інвестування. Надлишок заощаджень виникає з нерівномірного поділу національного доходу поміж бідними та багатими. Зростання доходу багатих відбувається коштом зменшення доходів бідних, спричиняючи недостатню величину споживання, і як ефект цього загальне надвиробництво і економічну кризу. До цієї концепції схилився польський економіст Міхал Калецькі (1899–1970), який поєднував появу явище недоспоживання з неправильною структурою суспільства і розподілом доходів. Невелика частина багатих мала величезні доходи, а решта суспільства страждала від бідності. Рішення багатих про зниження заробітних плат для бідних означало зростання заощаджень, які не компенсувалися споживчими видатками бідних, що призводило до появи кризових явищ.

На межі між екзогенними і ендогенними теоріями кризи можна розмістити теорію, опрацьовану американським економістом, представником інституціональної економіки Уеслі К. Мітчеллом (1874–1948). У ній він спирався на припущенні про те, що рідкістю в економіці є стан рівноваги, правилом в свою чергу є її циклічний характер розвитку з 4 фазами (піднесенням, спадом, кризою, пожвавленням). Будучи багато років науковим директором National Bureau of Economic Research, він накопичив статистичні дані, які однак не були проаналізовані, для використання у своїй теорії циклу. Зробив висновок про те, що не існує початковою чинника, котрий дозволяє перейти до наступної фази, а на процес проходження циклу впливає монетарна

⁹ С. Кузнець (1901–1985), американський економіст, російського походження, лауреат Нобелівської премії з економіки (1971) за роботу в галузі визначення валового національного продукту і за його вклад в теорію економічного зростання,

¹⁰ А. Гобсон, гетеродоксичний економіст, критик неокласичної економіки, прихильник суспільних реформ, скерованих на “зрівняння” доходів.

політика держави, інституції і інновації. Проаналізувавши тенденції багатьох чинників (інвестицій, коштів, цін, зарплат, процентних ставок і доходу), дійшов до висновку, що цикли різних економічних явищ в певних періодах накопичуються, створюючи явище загального циклу. Вадою теорії Мітчелла є поверхневий аналіз інвестиційного процесу, який має фундаментальне значення для рівня кон'юнктури¹¹.

3. Ендогенні теорії кризи

Творці ендогенних теорій кризи шукають її причини в самій економіці. Вони стверджують, що економічний спад може бути спричинений змінами попиту (шоки з попиту) або змінами пропозиції (шоки з боку пропозиції)

А. Шоки з боку попиту

Джон М. Кейнс (1883–1946) належить до найвидатніших економістів усіх часів, а його праця *Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей* (1936) започаткувала новий напрямок в економіці, котрий отримав назву кейнсіанство. В ній Кейнс припускав, що неокласична економіка, яка розвиває досягнення А. Сміта і Ж. Б. Сея не спроможна пояснити явища масового безробіття, яке з'явилося під час Великої депресії. Створена ним теорія повинна була означати “революцію в економіці” і назавжди усунути циклічні коливання економіки. Кейнс відкинув постулат неокласиків, що завдяки руху цін і заробітних плат економіка досягне рівноваги при повній зайнятості і для короткочасного періоду припустив стабільність цін і заробітних плат, що виникало з тез *Загальної теорії*. Головна теза у його праці стверджувала, що рівень національного доходу залежить від інвестиційних і споживчих видатків в економіці. Інвестиційні видатки мають ключове значення для економіки, так як їх величина є багаторазово більшою від споживчих видатків, але саме ці останні визначають інвестиційні рішення підприємців, згідно з концепцією інвестиційного мультиплікатора. Коли ж в економіці зростають інвестиції, дохід багаторазово збільшується в порівнянні до приросту інвестицій спричиняючи в умовах неповного використання засобів виробництва зменшення безробіття¹². Але механізм мультиплікатора діяв і в іншу сторону — менше споживання спричиняло зменшення інвестицій і рівня національного доходу. В економіці починалася криза, під час якої систематично зменшувалися доходи і багатство населення, а оцінка майбутнього була песимістичною. В цій ситуації споживачі відмовлялися від споживання на користь заощад-

¹¹ W. Samecki, op. cit., с. 327–328.

¹² J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Варшава 2003, с. 104.

ження, що поглиблювало кризу. Цей процес триватиме до того моменту, доки споживачі знову не збільшать споживчі видатки, стимулюючи тим самим інвестиційні видатки, якщо тільки держава не стане ініціатором державних інвестицій і не збільшить рівень зайнятості. Кейнс стверджував, що людина з причин невпевненості, що є невід'ємною рисою характеру людини, а також відсутності повних знань про оточуючий світ не здатна визначитися із своїми прагненнями. Не може знати, що для неї корисно, щоб раціонально прийняти рішення, як споживче, так і інвестиційне.

Теорію Кейнса про стимулювання економіки шляхом збільшення інвестицій, піддали сумніву економісти неоавстрійської школи, Людвіг фон Мізес (1881–1973) і Фрідріх фон Гаек (1899–1992), збільшуючи значення грошей і кредитів для реальної економіки. Мізес заклав основи для монетарної теорії надмірного інвестування, стверджуючи, що надлишок грошей і легкий кредит призводить до надлишку інвестицій в економіці і до кризи. Цю ідею розвивав Гаек, який спирався на припущення про те, що галузі, які виробляють засоби виробництва і виробляють споживчі товари, взаємно впливають одна на одну, а рівновага в економіці означає, що у всіх секторах настає рівновага між виробництвом і попитом. Відсутність цієї рівноваги може прийняти форму вертикальної або горизонтальної дезадаптації. Перша виступає в ситуації, коли кількість ресурсів скерованих для випуску нових засобів виробництва і споживчих товарів не відповідає поділу доходу на заощадження і споживання. Друга пов'язана з невідповідністю між структурою виробництва споживчих товарів і структурою споживчих видатків. Основною категорією для теорії надмірного інвестування є природна процентна ставка, яка є ефектом рівноваги між попитом на інвестиційні кредити і заощадженнями, опрацюванням якої займався шведський економіст Кнут Вікселль (1851–1926). Нижча ринкова процентна ставка від природного рівня кредиту збільшить попит на кредит на рівень вищий від рівня заощаджень. У той самий час, коли банки створюватимуть гроші, спричиняючи інфляцію. В зворотній ситуації, коли ринкова ставка є вищою від природної, частина заощаджень не використовується, що призводить до дефляції. Попит на інвестиційні товари може збільшити дохід суспільства, спричиняючи збільшення попиту на споживчі товари. Однак він не може реалізуватися на ринку, де не вистарчає споживчих товарів. Невідповідність між виробництвом і попитом призведе до економічного колапсу, а політика збільшення попиту, рекомендована Кейнсом, тільки збільшить кризу¹³.

Монетарна теорія надмірного інвестування доповнюється теорією інвестиційного мультиплікатора і принципу акселератора (прискорення). Згідно з ними імпульс для збільшення інвестиційних видатків приходить від споживання. Його зростання призводить до збільшення попиту на засоби ви-

¹³ W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, wyd. III zmienione, Warszawa 2007, s. 376.

робництва, а оскільки вони виробляються в багатьох секторах, включається механізм прискорення зростання в цілій економіці. І навпаки, зменшення попиту призводить до набагато більшого спаду інвестицій і економічного колапсу.

Б. Шоки з боку пропозиції

Кризу може спричинити саме виробництво, котре визначається багатьма різними чинниками. Схиляючись до поглядів економістів австрійської школи, варто згадати про теорію Йозефа Шумпетера (1883–1950), автора концепції “креативного руйнування рівноваги”. Шумпетер пов’язував спад економіки з інноваціями. Підприємства, які їх впроваджують, отримують великий прибуток, що змушує інших наслідувати їх приклад. Інновації розповсюджуються, рівень прибутку знижується, а економіка досягає стану рівноваги. Після чого знову з’являються підприємці, котрі вводять інновації і творчо руйнують рівновагу. Використання і розповсюдження інновацій не є рівномірним, що призводить до змін ділового циклу різної довжини і інтенсивності. Ділові цикли мають свій грошовий і психологічний аспект. Коли економіка знаходиться в процесі пристосування до інновацій, панують оптимістичні настрої, а підприємці і споживачі переконані, що бум триватиме вічно, затягують кредити. Збільшується борг суспільства, зростає виробництво і запаси. Нагромадження інвестицій з часом призводить до економічного краху, так як на ринок в той самий час потрапляє занадто багато продуктів. Ціни знижуються, зменшується прибуток і заробітна плата, з’являється песимізм, який веде до кризи.

Прихильники школи економіки пропозиції причиною кризи вважали крах пропозиції, котрий об’єднував зменшення виробництва в Сполучених Штатах в 70-их роках ХХ ст. з високими податками для бізнесу і світу праці. Високі податки були необхідними для того, щоб держава могла вести політику сумісну з основами кейнсіанства. Однак ця політика зазнала невдачі і її зміни були представлені Рональдом Рейганом в його виборчій кампанії, у якій він оточував себе прихильниками економіки пропозиції. Творці цієї економічної течії Роберт Манделл (нар. в 1932 р.), Артур Лаффер (нар. в 1940 р.) і Джуд Ванінскі (1936–2005) відкинули кейнсіанство і стверджували, що інтервенційна діяльність держави не здатна подолати кризу, а тільки перешкоджає ринковому механізму. Замість модифікації капіталізму слід повернутися до капіталізму, який описував А. Сміт і Ж.-Б. Сей, тобто ринкової економіки і високого накопичення капіталу, якого джерелом були б заощадження. В той самий час американський споживач згідно з кейнсіанством скоріше витрачав гроші, ніж заощаджував, а з доходів з праці платив що раз більші податки, що знеохочувало його працювати і він залишав роботу. Також шкідливим було збільшення податків і для виробників, котрі були у відчаї через зниження рівня своїх

прибутків, закривали фабрики, що спричиняло кризу. Оскільки єдиним мотивом працювати і вести бізнес було податкове навантаження, а воно в Сполучених Штатах було занадто високим, прихильники економіки пропозиції пропонували загальне зниження податків. Вони стверджували, що зниження податків дасть поштовх американській економіці. Збільшаться інвестиції і зайнятість. Таким чином, через вплив в мікроекономічному секторі досягнуті будуть макроекономічні цілі – зріст ВВП, зниження безробіття і зниження рівня інфляції. Однак не підтвердилася їхня теза щодо позитивного впливу зниження податків на посилення професійної активності працівників, на збільшення рівня інвестицій і заощаджень.

На шоки пропозиції як причину кризи вказують представники теорії реального ділового циклу, лауреати Нобелівської премії з економіки в 2004 р., Едвард Прескотт (нар. в 1940 р.) і Фінн Кідланд (нар. в 1943 р.). Вони стверджували, що причиною кризи є реальні явища, які відбуваються в економіці, а не зміна кількості грошей в економіці. До цих змін належали передусім зміни технологій, котрі мають випадковий характер. Нові технології означають революцію в наявних методах виробництва. Частина виробників використовує нове, як правило дорожче рішення, а ті, хто не здатний прикласти значне фінансове і організаційне зусилля, банкрутує. Нова технологія може охопити багато галузей одразу, що тільки прискорить кризу. До інших реальних причин економічного краху належать зміни в навколишньому середовищі, зміни цін енергетичних ресурсів, зріст цін на природні ресурси, політичні перевороты, війни, суспільне напруження і обмеження державою економічної свободи через концесії, дозволи та квоти виробництва.

Оцінюючи цю теорію варто підкреслити, що неможливо відокремити сферу реальної економіки від сфери грошового обігу. Тому важко визначити, чи кризу спричинили реальні зміни в економіці, чи також на це мали вплив монетарні зміни.

4. Вплив сучасної кризи на розвиток теорії економіки

Падіння економіки, яке продовжується і зараз, розпочалося з структурної кризи на фінансових ринках, які будучи основою економіки, функціонують, спираючись на суспільну довіру. Криза почалася з банкрутства в вересні 2008 р. банку Lehman Brothers, що підірвало довіру до американської економіки. Банкрутство банку Lehman Brothers принесло важкі наслідки міжнародним фінансам. Міжбанківський ринок перестав функціонувати, а фондові біржі зазнали довготермінового спаду. Втрат зазнали як малі, так і великі інвестори, які щоб обмежити ризик, інвестували в основному в державні цінні папери і інвестиційні фонди. Незабаром фінансова криза поширилася на весь світ. Восени 2009 р. в Європі почалася криза державних фінансів. Тоді банкрутство

загрожувало не лише підприємствам, але і державі. В березні 2011 р. землетрус і хвиля цунамі знищили ядерну електростанцію в Фукусімі, спричиняючи страх перед атомною енергією в інших країнах, а в Німеччині навіть було закрито більшість електростанцій цього типу, оголошено повернення до традиційних джерел енергії. Буденність і довготривалість зниження виробництва, ріст безробіття, безсилля держав, схилило суспільство на цілому світі до масових протестів, організованих “обуреними”¹⁴. Нестача явних ознак покращення в економіці викликала песимізм.

Криза спонукає до задання постановку про її причини. Важко вказати на одну вирішальну подію, яка її спричинила. Можна стверджувати, що економічний крах є результатом переплетіння цілого ряду подій, екзю- і ендогенного характеру, пов’язаних з діяльністю фізичних осіб, банків і фінансових установ і держави. Кожний з цих суб’єктів має своє завдання в економіці. Фізична особа, виступаючи споживачем на ринку, піддається впливу багатьох чинників. Вона також піддається багатьом спокусам — марнославству, жадності, пихатості, заздрості, азарту, бажанню виділитися і продемонструвати своє багатство. Тому в її діяльності важливою є психологія і схильність до розсудливості, про яку на ринку під впливом різних факторів ми часто забуваємо. Найчастіше ми кидаємося в вир покупок, а коли не вистарчає власних коштів, беремо кредит. Квартири і будинки належать до товарів тривалого користування, слугуючи піднесенню престижу особи. Легкий доступ до іпотечних кредитів в Сполучених Штатах, піддатливість на вмовляння банківських працівників, використання шансу чи нагоди і взяття кредиту на великий будинок без огляду на реальну можливість його викупу, призвело до величезної заборгованості позичальників. Ефектом “фатальної стратегії” позичальників був крах спекулятивної системи на ринку нерухомості і банкрутство банку Lehman Brothers, що призвело до кризи на фінансовому ринку. Його специфікою є те, що він не прямує до рівноваги, як це відбувається на ринках товарів і послуг, на ньому виступає постійна гойдалка настроїв, найбільш корисна ситуація, може блискавично змінитися на найгіршу. Цей ринок дуже непередбачуваний, а зміни на ньому не можна вважати показниками зміни ділового циклу, тим більше його колапсу. Фінансові ринки самі спричиняють кризу і держава повинна піддати більшому контролю органи цього ринку. В Сполучених Штатах цього не було зроблено, а деякі банки, які пропонували кредити незаможним, навіть отримали державні гарантії. Тому зараз нікого не повинно дивувати, що маючи такий захист вони приймали ризиковані рішення, спричиняючи крах на ринку нерухомості. Поведінка працівників банків, які прагнули премій за залучення нових позичальників,

¹⁴ Інспіратором руху був С. Ессель (1917–2013), поет і дипломат, в минулому в’язень Бухенвальду, автор маніфесту *Indignez-vous!* (2010), який був початково адресований французам, в якому закликав їх до мирної революції і незгоди з соціальною системою, яка існувала в Франції.

відповідала у логіці “морального ризику”. Через державні гарантії для частини банків зникнула обережність і оцінка ризику, які повинні бути основою фінансової діяльності. Сучасна криза має також реальну причину, якою є глобалізація і вільний рух капіталу між державами, що полегшує фінансові спекуляції. Сучасні технології дозволяють на швидке перенесення величезних сум грошей і капіталу, що може бути небезпечним як для конкретних держав, так і для міжнародних відносин загалом.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасна криза розпочалася і поглиблюється з екзогенних (наприклад: перенесення настроїв, перевага нерациональності в поведінці споживачів, впливи настрою на поведінку, жадібність банківських працівників, демографічні чинники, домінація ідеологічного лібералізму, помилки держави) і ендогенних (наприклад: занадто велика кількість кредитів, де заставою служить нерухомість, ціна якої була нижча від вартості наданого кредиту, надлишок грошей на ринку, створений банками, спекулятивні фінансові потоки) причин. Варто також згадати про роль економіки, яка від 80-тих років ХХ століття заступила кейнсіанство в економічній політиці. Держави відмовилися від прямого втручання в економіку, визнаючи те, що ринок є найкращими координатором діяльності господарських суб'єктів. Економісти, котрі відштовхувалися від припущення, що всі на ринку ведуть себе раціонально, створювали моделі, які базувалися на знаннях минулого. Ніхто не володіє абсолютними знаннями, в щоденному житті панує невпевненість, яка в економіці є правилом. Таким чином, створена модель не може бути реалізована в реальній економіці, що було підтверджено останньою кризою. Звідси постулат економістів про створення теорії, яка б була альтернативою для неокласичного підходу, і брала б до уваги той факт, що людські знання недосконалі, а раціональність не має універсального характеру.